

»Straight Mind« hrvaškega feminizma: kako dati glas lezbijkam?

*Center za ženske študije*¹ v Zagrebu, ena najuglednejših feminističnih institucij na Hrvaškem, je leta 2004 objavil *Ženski biografski leksikon: Spomini žensk na življenje v socializmu*² (ur. Dijanić et al.). Publikacija je del mednarodnega projekta oralne zgodovine,³ katerega namen je bilo zbrati in zapisati življenjske zgodbe in zabeležiti zgodovine žensk iz obdobja socializma. Takšna zbirka je bila mišljena kot vir za nadaljnje raziskave življenjskih situacij žensk in njihove raznolikosti, kot tudi za ugotavljanje zgodovinskih in kulturnih razlik med nekdanjimi socialističnimi državami.⁴

Čeprav je predmet študije družbena konstrukcija »ženske« v socializmu, osnovni kriterij pri identificiranju sodelujočih intervjuvank pa »raznolikost«, so bile lezbijke iz študije povsem izključene. Še več, iz raziskovalnega interesa za življenje žensk v socializmu je bilo povsem izpuščeno tudi vprašanje seksualnosti. *Leksikon* tako, s puščanjem heteroseksualnosti kot neproblematizirane, sodeluje v praksi esencijalizacije ženske identitete, ki podpira binarni in hierarhični sistem spolov, ter hkrati izključuje vse tiste kategorije žensk, ki se ne prilegajo esencijaliziranemu konceptu ženskosti – tudi lezbijke.

S primerjavo med feministično teorijo in zgodovino kot uveljavljeno akademsko disciplino ter z namenom preizpraševanja te discipline skozi uvajanje nove metodologije oralne zgodovine, uporabljene v novem raziskovalnem polju, polju ženske zgodovine, razumem *Leksikon* kot študijo, usmerjeno v disciplinarni in znanstveni diskurz. Natančneje, njegovo pozicijo je mogoče dojeti »dvojno«:

¹ V nadaljevanju CZŠ (*Center za ženske študije* Zagreb).

² *Ženski biografski leksikon: Sjećanje žena na život u socializmu*; uradni angleški prevod izdajatelja: *Womens's Bibliographical Lexicon – Women's Memoires: Searching for Identity Within Socialism*. Da ne bi ponavljala dolgega naslova, bom v nadaljevanju uporabljala okrajšavo *Leksikon*. Glej predstavitev revije v poglavju »To ni revija«, spodaj.

³ V projekt so bile vključene Hrvaška, Češka, Poljska, nekdanja Vzhodna Nemčija, Srbija, Črna gora, Slovaška in Ukrajina.

⁴ Čeprav je bil projekt vzpostavljen kot »timski projekt«, sestavljen iz delovnih skupin iz posameznih sodelujočih držav, je bilo izrecno poudarjeno, da je vsaka konstitutivna delovna skupina neodvisna, zlasti v finančnem pogledu. Vse odločitve o objavi zbranega gradiva so bile v pristojnosti nacionalnih koordinatorjev. Pri Hrvaški je bil za koordinatorja projekta zadolžen CZŠ. (<http://www.women-memory.net/english/chronology.asp>, dopolnjeno 13. 05. 2006).

gre za feministični projekt, a tudi za zgodovinsko študijo, ki bi lahko pomagala ČŽŠ v prizadevanjih za legitimizacijo produkcije feministične vednosti v hrvaškem akademskem okviru. Namen članka je torej raziskati, ali je in kako je izključevanje lezbijk iz *Leksikona* povezano s strateškim ciljem ČŽŠ – postati del akademskih institucij. Moja ambicija je ugotoviti, kako lezbijkam »dati glas«, kako najti učinkovite načine dokazovanja, da praksa izključevanja ni problematična le zato, ker diskriminira neheteroseksualne ženske, temveč tudi zato, ker je v nasprotju z uradno feministično zavezo ČŽŠ.

Zato je moj namen odkriti vrzeli med političnimi zahtevami in akademsko prakso na eni strani ter perspektivami, ki so zaznamovale produkcijo pomenov v *Leksikonu* na drugi, upajoč, da bodo te razpoke morebitna izhodišča za vključevanje specifičnih vprašanj lezbične perspektive ter za ponovno artikulacijo feministične zaveze ČŽŠ.

Prvič, da bi utemeljila svojo kritiko proizvodnje znanja ČŽŠ, bom opozorila na materialistično feministično teorijo, ki obravnava problem teoretskega izključevanja vprašanja normativne heteroseksualnosti in marginalizacije lezbijk med feministkami (Rich, 1980; Wittig, 1992; Kitzinger in Wilkinson, 1996; Hennessy, 2000), pa tudi esencializiranje ločnice moško/žensko (Wittig, 1992; Butler, 1997; Delphy, 2002). Drugič, proučila bom prakso institucionalizacije ČŽŠ v kontekstu sodobne Hrvaške, da bi ocenila vpliv integracijske pozicije ČŽŠ na marginalizacijo lezbijk v *Leksikonu*. Končno, s sledenjem procesom marginalizacije lezbijk v razmerju do institucionalizacije, bom izvedla tekstualno analizo *Leksikona*, da bi izpostavila liberalni feminizem kot dominantno perspektivo, ki je zaznamovala produkcijo pomenov v študiji. S pomočjo evalvacije *Leksikona* bom identificirala pomanjkljivosti perspektive liberalnega feminizma, ki se osredotoča zgolj na spol ter poenostavljeno sprejema seksualnost kot temeljno danost ter jo teoretsko zanemarja. Pojasnila bom, kako ta pozicija pripomore h krepitvi normativnega statusa heteroseksualnosti, ki nato povratno prežema esencializirano binarnost spolov. Poskušala bom dokazati, da je ločevanje med spolom in seksualnostjo nujna poteza, ki omogoča proučevanje zapletenih vzajemnih interakcij družbenih razmerij moči, in tisto, kar lahko ČŽŠ približa feminizmu kot politični praksi.

Heteroseksualnost, binarnost biološkega/družbenega spola in lezbična izkušnja

»Lezbijke bodo znotraj feminizma postale vidne šele, ko bo institucija prisilne heteroseksualnosti postala resna tarča analize in politične akcije«.

Wilkinson in Kitzinger, 1994

Videti je, da je obstoj lezbijk od nekdaj bil problem v zahodnem ženskem gibanju. Pogosteje kot ne so bile sprejete kot sramota za gibanje in grožnja njegovi verodostojnosti ter zato neprenehoma marginalizirane ali celo utišane s strani vplivnih, nelezbičnih feministk. Wiltonova trdi, da je to posledica splošne družbene homofobije (Wilton, 1995). Zatrjuje, da ima »lezbično vprašanje« v feminizmu veliko opraviti s problemom heteroseksualnih žensk

pri soočanju z lastno heteroseksualnostjo in mizoginijo – proti kateri se borijo in ki je prisotna v heteroseksualnih razmerjih. Torej, kot predlaga Wiltonova, nelezbične feministke nimajo druge možnosti, kot da prevzamejo odgovornost za sodelovanje v heteroseksualnih razmerjih, naredijo iz njih politično vprašanje, ne pa da zavračajo to vprašanje kot predmet raziskave in sprejemajo seksualnost kot »naravni in nesprejemljivi del biologije« (ibid. 95).

Toda, kot opozarjata Kitzingerjeva in Wilkinsonova, heteroseksualnost je zelo redko predmet feminističnih študij. Ponavadi prej obvelja kot splošna norma, nevprašljiva predpostavka, češ, »tako pač je«, skoraj nikdar pa kot družbeni pojav, ki ga je treba preizpraševati (Kitzinger in Wilkinson, 1996). V svojih zahtevah po teoretizaciji heteroseksualnosti kot družbeno konstruirane norme, ki bi pripeljala do njene politizacije in pripomogla k njeni denaturalizaciji, se opirata na sloviti esej Adrienne Rich »Prisilna heteroseksualnost in lezbična eksistenca« (1980), kjer avtorica nasprotuje izbrisu lezbične eksistence iz velikega dela feministične literature ter kritizira feministke, ker ne odpirajo vprašanja prisilne narave in naturaliziranih načinov »seksualnega obstoja«.

Adrienne Rich poskuša v svojem članku dokazati, da bi feministična misel morala biti – za doseganje emancipatornih ciljev – preciznejša, imeti bi morala boljši vpogled, kar lahko doseže le tako, da začne teoretizirati heteroseksualnost kot družbeno institucijo prisilnih praks, ki služijo organizaciji človeške seksualnosti (skozi institucijo poroke, materinstva, romantične ljubezni in spola). Še več, z razkrivanjem prisilne heteroseksualnosti v navezi z moško nadoblastjo odpira prostor močnim potencialom lezbične eksistence kot mesta – točke upora, kot pozicije, s katere je mogoče preizpraševati in analizirati vlogo heteroseksualnosti v produkciji neenakih spolnih razmerij. Opozoriti želim, da Adrienne Rich uporablja perspektivo materialističnega feminizma, ki ji omogoča prepoznati prisilno heteroseksualnost kot ekonomsko institucijo, temelječo na neenaki spolni delitvi dela. S povezovanjem prisilne heteroseksualnosti z družbeno delitvijo dela torej postavlja vprašanje zatiranja žensk in homofobije v širši kontekst kapitalističnega patriarhata.

»Feministke na veliko zavračajo hierarhijo biološki/družbeni spol,
a le redke so pripravljene priznati, da je logična posledica te
zavrnitve zavračanje spolnih vlog in izginjanje spola.«
Delphy, 2002

Družbeni in biološki spol sta ključna koncepta feministične teorije od zgodnjih sedemdesetih let naprej, ko je bil vpeljan termin *družbenega spola*, da bi označili družbeno skonstruiranost ženskosti in moškosti kot nasprotje *biološkemu spolu*, ki izvira iz bioloških razlik moško/žensko. Feministke bi se, soglašajoč z emancipatorno zavezo feminizma, brez izjeme strinjale, da je treba neenaka spolna razmerja opustiti. Vendar pa obstajajo v načinih za doseganje tega cilja velike konceptualne razlike, ki izvirajo iz različnih stališč do biološkega spola in seksualnosti. Kot opozarja Butlerjeva, se večina feministk nagiba k esencionalizaciji bioloških spolnih razlik, pri tem pa krepijo binarnost spolov, ki so predmet njihove analize (Butler 1997). Brez denaturalizacije esencionaliziranih kategorij »ženske« in »moškega« je mogoče postavljati zahteve po emancipaciji žensk zgolj v obstoječih družbenih strukturah, e.g. patriarhalne delitve spolov. Za preseganje tega esencionalizma se je torej treba vprašati: Kako se proizvaja družbeni spol?

⁵ Hennessy uporablja izraz »družbena totaliteta« za definicijo družbenih struktur, ki persistentno organizirajo človeška življenja v različnih družbenih/zgodovinskih kontekstih (Hennessy, 2000: 26).

Christine Delphy, ena najvplivnejših materialističnih feministk v Franciji, je – da bi odgovorila na to vprašanje – razširila to vprašanje z nizom podvprašanj: zakaj je biološki spol pomembnejši od drugih fizioloških značilnosti? Zakaj so si

razlike med biološkima spoloma nasprotujoče in hierarhične, če so lahko tudi multiple? V iskanju odgovorov je prišla do sklepa, da je »družbeni spol predhodnik biološkega«, kar kaže, da predobstoječih, esencialnih razlik med spoloma ni, temveč so le produkt družbeno postavljenega, hierarhičnega razlikovanja med dvema kategorijama ljudi – moškimi in ženskami. A kar Delphyjevo najbolj skrbi, je dejanski binarni režim (moški/ženska), ki je osnova neenakosti spolov in ne determinira le narave njunega binarnega razmerja, temveč tudi vsebino obeh kategorij: hegemonije moškosti in ženskosti (Delphy, 2002).

Bistvenega ugotovitev iz članka Delphyjeve je kritika tistih feministk, ki, čeravno si prizadevajo opustiti neenaka spolna razmerja, ne dojamajo, da logična posledica zavračanja hierarhije biološki/družbeni spol ni zavračanje spolnih vlog, temveč premik izven esencializiranih kategorij moškega in ženske. Kajti, kot pravi, obstoječe moške in ženske vrednote se kreirajo »skozi hierarhijo«, zato bi vsako enačenje privedlo do njihove eliminacije. Nemogoče bi bilo imeti družbo, kjer bi vsakdo bil dominanten, saj kategorija »dominantnega« ne more obstajati brez drugega – »podrejenega« (Delphy, 2002). Na koncu članka predlaga celovito odpravo binarne logike koncepta spolov, ki zagotavlja dominacijo moških nad ženskami, ter razmislek o razlikah – a ne kot o opozicijskih in hierarhičnih, temveč o multiplih in enakih (Delphy, 2002).

V kontekstu izključevalne prakse CŽŠ se mi v zvezi z ugotovitvami Delphyjeve zastavlja naslednje vprašanje: Kaj lahko pridobimo iz materialistične feministične perspektive glede binarnosti *biološki/družbeni spol*, kakršno predlaga Delphyjeva, ter z vprašanjem o povezavi med patriarhalnim družbenim redom in družbeno delitvijo dela, kot jo je zastavila Richeva?

Rosemary Hennessy, danes ena najvidnejših predstavnic materialističnega feminizma v ZDA, trdi, da potencial materialistične feministične perspektive tiči v njenem vztrajanju pri zgodovinskem izvoru patriarhata in odvisnosti njegovih vsakokratnih pojavnih oblik od drugih »družbenih totalitet«, ⁵ kot so družina, razred ali rasa, ter njihovih medsebojnih stičišč v določenih zgodovinskih momentih. Materialistični feminizem – sledeč tej logiki – vztraja, da patriarhalnih spolnih hierarhij ni mogoče nikoli dovolj natančno proučiti, ne da bi jih povezali z drugimi družbenimi strukturami in načini družbene organiziranosti v določenih kontekstih. Ta perspektiva nas sili videti vezi med seksualnostjo in neenako spolno delitvijo dela v kapitalističnem patriarhatu.

Monique Wittig je v poznih sedemdesetih dokazovala – ravno tako z vidika materialističnega feminizma – da je heteroseksualnost družbeni sistem, temelječ na hierarhičnih razmerjih moči, tisti, ki krepí konstrukcijo spolnih razlik in naturalizira prevlado neenake spolne delitve dela (Wittig, 1992). Tu je treba opozoriti, da Wittig dejansko zavrača termin *družbeni in biološki spol* in uporablja zgolj koncept spola, pri čemer poudarja, da sta oba koncepta proizvod družbene hierarhije in da spolne razlike sodijo v »ekonomski, politični, biološki red« (ibid, 20). Razvijajoč to stališče dokazuje, da se kategorija »žensk« konstruira samo v okviru heteroseksualnega sistema, v katerem ženske obstajajo kot razred – one so tiste, ki opravijo večino dela v družbi, skozi prakse v javni in zasebni sferi, kombinirane z reprodukcijsko dolžnostjo. Wittig trdi, da je ravno dolžnost reprodukcije tista obvezna vloga

žensk, ki zagotavlja ekonomsko bazo normativni heteroseksualnosti. Kategorija spola je torej za Wittigovo politična kategorija, ki družbo vzpostavlja kot heteroseksualno.

Wittigova, sledeč tej liniji razmišljanja, podobno kot Delphyjeva, kritizira tiste feministke, ki težijo k specifičnosti »žensk« in razlikam med spoloma, s čimer pripomorejo h krepitvi »mita o ženski« in naturalizaciji nečesa, kar je proizvod neenakih družbenih razmerij. Wittigova trdi, da je potencial lezbijk in njihovih družbenih praks v dekonstrukciji konvencij, ki proizvajajo spol kot »danost«. Vlogo lezbijk vidi v boju za brezspolno družbo, v njihovi poziciji »nepravih« žensk, saj so »ženske« kot razred proizvod ekonomske, politične in ideološke podreditve »moškim« – razmerja, ki ga lezbijke sprevračajo. Hkrati pa niso niti »moški«, saj nimajo »pravih« fizičnih lastnosti in zavesti o prevladi (ibid).

Mislim, da bo kombiniranje lezbične feministične perspektive z materialističnim feminizmom premaknilo feministično misel iz esencialističnega okvira spolne razlike. Po eni strani bo odprlo prostor heteroseksualnim feministkam za preizpraševanje heteroseksualnosti kot prisilne in normative prakse, ki služi zatiranju žensk skozi določene institucije, kot so materinstvo, družina in spol. Takšna politizacija heteroseksualnosti bo neizogibno pripeljala do njene denaturalizacije, ki bo razkrila mnogoterost seksualnih praks. Po drugi strani bo razbitje enotnosti družbenega in biološkega spola ter želje kot družbene konvencije pokazalo tudi, da dihotomija, na kateri temelji ves koncept spolov, ni nič drugega kot fikcija, da je »lezbijka« samo ena od praks, ki to hierarhično binarnost presegajo. Tako se bo feminizem povzpел stopnjo više in dojel tisto, kar Delphy definira kot »logično posledico« zavračanja patriarhalne spolne ureditve: zavračanje spola in dojemanje razlik kot multiplih (Delphy, 2002).

Center za ženske študije: v boju za institucionalizacijo

Ena najstarejših in še vedno zelo živahnih razprav v feminizmu je razprava o razmerju med ženskimi študijami/študijami spolov kot izobraževalni komponenti projekta feministične emancipacije in akademijo. Eno ključnih vprašanj je kompatibilnost ali, bolje rečeno, nekompatibilnost ženskih študij – s ciljem politične emancipacije in preizpraševanja dominantne patriarhalne ideologije – z univerzitetnim sistemom, ki deluje v podporo obstoječemu družbenemu redu, in z zahtevami ultimativnega agenta v produkciji znanja; univerze s trditvijo, da je znanje, ki ga proizvajajo, »objektivno«, i.e., z odkrivanjem resnice, »stanja stvari«, v resnici delujejo kot avtoriteta, ki postavlja dejanske parametre tega, kar postane znanje. Tako prikrivajo določene ideološke investicije, pod vplivom katerih je ta pozitivistični koncept vednosti, in si tako zagotavljajo avtoriteto in moč (Lowe in Benston, 1991).

Nadalje, da bi univerze ohranile avtoriteto in pozicije moči, prirejajo feminizem kot del nujnih reform za zaščito obstoječega družbenega reda. Po mnenju Lowejeve in Benstonove je ravno liberalni feminizem z namero, da ne preizprašuje same institucije in težnje k izboljšanju ženske pozicije znotraj obstoječega družbenega reda, najbolj primeren za integracijo (Lowe in Benston, 1991). To pomeni, da bodo ženske študije verjetno postale akademsko pravilo za širše procese *mainstreaminga* in bodo sredstvo zagotavljanja patriarhalnih družbenih struktur.

Potemtakem je mogoče postaviti naslednje točke: prvič, proces institucionalizacije ženskih študij/študij spolov je nenehno pogajanje med temi očitnimi omejitvami. Drugič,

⁶ Ustanovne članice CZŠ so bile nekatere najuglednejše hrvaške feministke: A. Ba-
gić, R. Borić, N. Čačinović, S. Iveković, Ž.
Jelavić, B. Kašić, J. Lukić, N. Pamuković,
K. Ratković, V. Teršelić, N. Tölle, M. Uze-
lac. Nekatere izmed njih so bile aktivne
tudi v sedemdesetih in osemdesetih letih.

⁷ V skladu s prilagajanjem hrvaške
zakonodaje pravnemu sistemu EU sta bila
sprejeta dva zakona: zakon o enakosti
spolov (2003) in zakon o znanstvenem
delu in visokem izobraževanju (2003).

zelo verjetno je, da bodo feministični cilji pri integraciji v
akademijo pretrpeli neizbežne izgube. Končno, menim, da
bi morala biti ohranitev politične dimenzije feminizma v
okviru univerze ena najpomembnejših nalog ženskih študij/
študij spolov.

Iz zgoraj obravnavane logike institucionalizacije je za vre-
dnotenje strategij, dokazov in študijskih aktivnosti (še posebno
vednosti, proizvedene v *Leksikonu*) CZŠ pomembno odpreti
razpravo o njegovem cilju – postati del hrvaškega univerzite-
tnega sistema.

CZŠ, edina feministična organizacija s poudarkom na izo-
braževanju na Hrvaškem, je bila ustanovljena kot ženska NVO⁶ sredi živahnih devetdesetih,
zaznamovanih s preходом iz socializma v kapitalistični produkcijski način in pod vplivom
skrajno tradicionalistične, nacionalistične in konservativne politike HDZ (*Hrvatska demo-
kratska zajednica*), ki je verjetno vplivala na njegovo specifično neinstitucionalno pozicijo
(Kašić, 2005). Kot pravi Kašićeva, je eden glavnih razlogov za »separatistično«
zasnovo CZŠ kontekst »zamrznjenega časa«
na akademiji – v smislu zavračanja vseh reformističnih praks in
pomanjkanja iniciativ za vsakršno povezovanje z evropskim sistemom visokega izobraževanja.
Kot del te konservativne ideologije je obstajal tudi »skoraj nerazumljiv odpor proti kritičnim
glasovom, ki so prihajali iz feminističnih krogov«, trdi Kašićeva (Kašić, 2005: 32). Ne naza-
dnje je bil cilj, postati del hrvaškega sistema visokega šolstva, vedno eden vodilnih političnih
ciljev CZŠ.

Po letu 2000 je nova hrvaška vlada sredinsko-leve koalicije zavrnila agresivni nacionalizem
in začela promovirati vrednote liberalne demokracije v skladu z njeno močno proevropsko
politiko, kar je vodilo v pomembne reforme, zadevajoče tako neenako spolno ureditev kot
tudi sistem visokega šolstva,⁷ in odprlo prostor ženskim študijam v okviru akademije.

CZŠ je začel – sledeč političnim spremembam v državi – razvijati strategije in raziskovati
»najprimernejše načine in možnosti za integracijo ženskih študij v hrvaški univerzitetni sis-
tem«
(Kašić, 2005: 37). V tem smislu je bila najbolj angažirana dejavnost raziskovalni projekt
Ženske študije/študije spolov – integracija v hrvaški univerzitetni sistem,
njeni rezultati pa so bili objavljeni v *Akcijski raziskavi o integraciji ženskih študij v hrvaški univerzitetni sistem*
(Barada et al., 2003). Študija je bila namenjena raziskavi pravnih, epistemoloških in zgo-
dovinskih podlag, ki bi lahko bile argumentacija v prid integracije ženskih študij na akademijo
v kontekstu sprememb zakonodaje na področju izobraževanja. Še več, študija je bila name-
njena tudi prepoznavanju ženskih študij kot spoštovanemu in predvsem nujno potrebnemu
znanstvenemu polju.

CZŠ je leta 2002 organiziral več javnih razprav o problematiki institucionalizacije
ženskih študij/študij spolov. Te razprave so bile osredotočene na možnosti ženskih študij v
univerzitetnem sistemu. Nekateri prispevki, predstavljeni ob tej priložnosti, so bili objavljeni
v študiji CZŠ (ur. Barada et al.). Eva Bahovec, ena najuglednejših slovenskih feministk, je v
referatu »Feminizem kot epistemološki projekt«
poudarila subverzivni potencial feminizma in njegov cilj, nasprotovati in izpodbijati »uradno vednost«, i.e. »vse, kar se proizvaja znotraj
univerz«, kot pravi Bahovčeva (Barada et al., 2003: 113). Biljana Kašić je v imenu CZŠ obde-
lala temo političnega in teoretskega potenciala ženskih študij za emancipacijo žensk. Hkrati
je izrazila zaskrbljenost zaradi morebitnih političnih izgub v procesu institucionalizacije: »...

prisotno je tudi vedenje o tveganjih, ki jih prinaša vključevanje v institucionalni mainstream, še posebno v univerzo. Kajti, na eni strani se postavlja vprašanje, do katere mere je univerza prostor avtonomije in dialoga med kritičnimi refleksijami in prostor institucionalizacije⁸ kategorij biološkega/družbenega spola in programov ženskih študij. Na drugi strani pa gre za vprašanje, kako uvesti razlike kot epistemološko vprašanje, kot opozarja Rosi Braidotti, in se izogniti pastem feminističnega esencializiranja» (Barada et al., 2003: 121).

Iz odlomka je razvidno, da je Kašičeva skeptična do institucionalizacije in njenih morebitnih posledic za kritične prakse ženskih študij. Še več, izrazila je tudi bojazen o »pasteh feminističnega esencializiranja«, kjer bi dominantna patriarhalna epistemologija lahko pritiskala na teoretizacijo spolne razlike. Po mojem mnenju je mogoče dokazovati, da so se – kljub njeni bojazni, povezani z deradikalizacijo in depolitizacijo feminizma znotraj akademije – dejanska strategija in načini integracije ujeli v »mainstreaming« in so kot taki v protislovju z bojaznimi okrog integracije, ki jih je izrazila.

Ne glede na bojazni Kašičeve ima CŽŠ vse možnosti za končno integracijo v hrvaško proevropski politiko, še zlasti v procese harmonizacije različnih družbenih praks z evropskimi normativi. Toda del aktivnosti in dokazov CŽŠ je, po mnenju Barade in njenih sodelavk (2003), po eni strani zasnovan na politiki *gender-mainstreaminga*, predpisanih neposredno s strani EU, po drugi pa na zgoraj omenjenih reformah sistema visokega šolstva.

Najbolj zgovoren dokaz te politike je predlog izobraževalnega programa CŽŠ, ki obsega osem semestrov in ki je bil poslan na *Filozofsko fakulteto* kot eno – po mnenju Barade in sodelavk – najprimernejših institucij visokega izobraževanja za CŽŠ. Program je bil predstavljen na fakultetnem svetu, ki ga je potrdil. Vendar je bil zaradi nadaljevanja reformiranja te ustanove proces institucionalizacije preložen (Barada et al., 2003).

Sodeč po ciljih programa ta sledi usmeritvam *Bolonjske deklaracije* za zagotavljanje mobilnosti študentov in predavateljev ter promocijo evropskega sistema visokega izobraževanja. Z evropskimi standardi je v programu povezana tudi dimenzija *gender mainstreaminga*, ki je v okviru ciljev programa namenjena izobraževanju strokovnjakov za vzdrževanje *gender-mainstreaminga* v različnih družbenih institucijah, kot so mediji, univerze, vladna telesa in šole (ibid).

Za zagotovitev podpore vladnih institucij na eni strani ter kot zagotovilo za vstop v omrežje evropskih ženskih študij na drugi je Center postal član več evropskih organizacij za ženske študije.⁹ Neposredni učinek sodelovanja v evropskih ženskih študijah je bila pridobitev podpore EU, ki je zbrala priporočila za institucionalizacijo CŽŠ kot ločene enote v okviru fakultete/univerze.

Toda, kot so posvarile že nekatere feministke, je takšna aliansa med ženskimi študijami in državno politiko lahko zelo problematična zaradi onemogočanja ženskih študij v smeri preizpraševanja samega koncepta *gender-mainstreaminga* (Bergman, 2000). Še več, kot del politike *gender-mainstreaminga* lahko institucionalizacija ženskih študij v procesu reforme visokega izobraževanja postane izvajalec tiste politike, ki je v domeni akademije. Ženske študije na ta način, skozi proces institucionalizacije, izgubljajo radikalno pozicijo in ne morejo več biti akademski prostor radikalne družbene kritike.

⁸ Kašičeva uporabi izraz *usustavljiva-nje*, ki lahko pomeni dvoje, uvajanje v obstoječi sistem, i.e. institucionalizacijo ali sistematizacijo, kot tudi i.e. kreiranje novega sistema. Glede na kontekst sem izbrala prvi pomen.

⁹ In sicer: WISE – Women's International Studies Europe; AOIFE – Association of Institutions for Feminist Education and Research in Europe; ATHENA II – Advanced Thematic Network in Activities in Women's Studies in Europe; ATHENA Student forum.

Spomini žensk in feministična teorija: ali so vse ženske heteroseksualne?

Sledeč procesu marginalizacije lezbijk v projektu *Leksikon* želim tukaj omeniti ideološko investicijo produkcije vednosti v tej študiji. Kot metodo sem izbrala kritično diskurzivno analizo po Normanu Faircloughu (2003). Jezik obravnava kot družbeno prakso interakcije z drugimi, nejezikovnimi elementi družbenega življenja, ki – kot je v našem primeru prizadevanje za integracijo – vstopajo v diskurze kot reprezentacije družbenih praks. Uporaba diskurzivne analize za ugotavljanje vrste perspektive, ki je zaznamovala tekstualno produkcijo pomenov v študiji in ki bi lahko pomagala pri legitimizaciji produkcije znanja ČŽŠ v okviru hrvaške akademije, mi je omogočila zaobjeti ideološke investicije, značilne za prakso institucionalizacije ČŽŠ. Prvič, obravnavala bom metodološke izbire avtoric in njihove posledice, razvidne v uvodnem poglavju »*O projektu*«. Nadalje, z ovrednotenjem analize v študiji zbranih podatkov bom pokazala, kako je liberalni feminizem kot dominantna perspektiva pripomogel k izključevanju neheteroseksualnih žensk iz študije.

V prvem poglavju študije – v uvodnem delu pod naslovom »*O projektu*« (str. 11–20) – so avtorice predstavile metodološke pristope v *Leksikonu*. Na podlagi tega poglavja ugotavljam, da je bila metodologija za zbiranje zgodb vzpostavljena na mednarodni ravni – kot del načrtovanja mednarodnega arhiva v Pragi. V skladu z usmeritvijo metodologije so bile vse raziskovalke zavezane zbrati vsaj trideset intervjujev iz treh posameznih skupin žensk, različnih glede na starost (ženske, rojene v dvajsetih in tridesetih letih, in tiste, rojene med štiridesetimi in šestdesetimi). Prav tako je bilo dogovorjeno, da bo metoda identificiranja intervjuvank temeljila na načelu naključja ali t.i. *metode snežne kepe*. Pri iskanju udeleženk je bilo zelo pomembno upoštevati *raznolikosti*, ki zadevajo družbeno-kulturno ozadje. In končno, intervjuji so bili sestavljeni iz dveh delov: v prvem so bile intervjuvanke naprošene, naj povedo kaj o svojem življenju, medtem ko je v drugem delu izpraševalka usmerjala pogovor na določene teme.

Knjiga je objava zbirke desetih različnih zgodb o življenju žensk v socializmu na Hrvaškem (1945–1990), ki jim sledi analiza teh zgodb. Glavni del *Leksikona* so torej »*Spomini žensk*« (str. 27–301). Drugi del knjige, »*Leksikon ženskih biografij v socializmu*« (str. 301–341), prinaša poglede avtoric na življenjske zgodbe žensk; kot pravi Dijana Dijanić, zgodovinarica in urednica knjige, »*metoda oralne zgodovine ne reproducira realnosti, niti ne reproducira zgodovinske, sociološke ali feministične materije, zaradi česar je nujna analiza intervjujev*« (Dijanić et al., 2004: 17). Avtorice v utemeljitvi metodoloških potez v resnici ugotavljajo, da so življenjske zgodbe žensk neizogibno intervenirane tako s strani samih pripovedovalk kot tudi z družbenim/zgodovinskim kontekstom (Portelli, 2004).

V tem smislu je pomembno, da raziskovalec analizira zbrane zgodbe, da bi tako poudaril tiste elemente v ženskih zgodbah, kjer njihove izkušnje, vrednote in verovanja ne sledijo »*dominantnim*«. Tako bo raziskovalec lahko poudaril družbeno produkcijo identitet, pa tudi načine, po katerih se ženske v vsakdanji praksi pogajajo za identitete; do katere mere so ženske – s svojo zmožnostjo kritične refleksije in učinkovitim delovanjem ter proizvajanjem novih, lastnih pomenov – sodelovale pri spremembah kategorije »*ženska*«. Z drugimi besedami, če uporabimo termin Wittigove, gre za način razkrivanja »*ženske*« kot mita, družbeno konstruirane kategorije, ki se spreminja skozi čas.

Vendar pa avtorice v analizi niso uporabile možnosti metode oralne zgodovine. Namesto analiziranja so raje povzele vse tisto, kar se jim je zdelo najpomembnejše v zbranih zgodbah,

pri čemer so pustile kategorijo »ženska« neproblematizirano. Ta metodološka poteza nekako ustreza žanru same knjige – *leksikona*. Strukturalno načelo, ki zaznamuje žanr slovarja in enciklopedije, proizvaja seznam terminov, katerih primarna vloga je biti referenčna točka. Žanr v tem pogledu sam po sebi ne dopušča eksplicitne kritične analize zbranega gradiva – namen je »predstaviti« akumulirano vednost njegovega vsebinskega dosega. Ideološka investicija organizacijske logike tega žanra je v tem, da naturalizira vrednotno-obteženo delo selekcije kot take, i.e. čigave izkušnje so predstavljene kot »vir informacij« o »resničnem svetu«. Vendar bi morala biti ravno ta logika »resnice« in »objektivne resnice« – ki zaznamuje tradicionalno, moško dominirano, pozitivistično znanost – predmet kritične feministične raziskave, usmerjene k spremembam, emancipatornim političnim ciljem in razgaljanju represivne patriarhalne ideologije. Kaj je partikularni cilj študije, zaznamovane z zgoraj obravnavanimi metodološkimi izbirami?

Dijanićeva v uvodnem delu definira, da je glavni cilj študije »*vpisati zgodovino žensk, ženskih življenj in njihovih identitet v disciplino zgodovine*« (Dijanić et al., 2004: 20). Glede na to, da je fokus študije usmerjen na *ženske in ženske izkušnje*, trdim, da je zelo pomembno raziskati, kako so avtorice razumele sam predmet raziskave – kategorijo *žensk*. Očitno ni vprašanje kategorija kot taka, temveč dejstvo, da je vzeta samoumevno, kot splošna podlaga, na kateri bodo temeljile nadaljnje analize. Ta domneva onemogoča, da bi avtorice analizirale, kako se ženske pogajajo za družbeno konstruirane pomene »ženske«, ter prepoznale spremenjajočo se naravo te kategorije. Prav tako odvzema ženskam vsakršno možnost posredovanja in aktivne vloge v družbenih spremembah. Namesto tega si predstavnice te kategorije po mnenju Dijanićeve delijo skupno izkušnjo in – kar je še pomembnejše za cilj te raziskave – skupno zgodovino, ki je bila doslej izključena in mora šele biti vpisana v uradno zgodovino. S tega vidika lahko trdimo, da so avtorice dosegle namen: študija ne postavlja vprašanj, kako se sploh udejanja kategorija »ženske«, temveč zgolj *dodaja* ženske v tradicionalno pozitivistično, »objektivno« zgodovino.

Ženske si poleg zgodovine in izkušenj delijo tudi »*žensko znanje*« (ibid: 12). A najbolj očitni dokaz esencializiranja žensk kot kategorije kaže sistematična uporaba termina »*ženska identiteta*«, ki ga uporablja Dijanićeva in ki je prisoten že v samem naslovu. Tu moramo opozoriti, da esencializacija pomena izraza »*ženska*« kot koncepta vsebuje tudi esencializacijo koncepta »*biološki/družbeni spol*«. Christine Delphy trdi, da tako – brez upoštevanja družbene konstrukcije biološkega spola in seksualnosti oziroma z njunim obravnavanjem kot naravnih razlik, na kateri temelji hierarhija – večina feministk v resnici pripomore h krepitvi patriarhalne delitve spolov (Delphy, 2002). Moj interes je ugotoviti, kako tovrstna praksa esencializiranja modelira analizo življenjskih zgodb žensk v *Leksikonu*. Kako je vplivala na izključitev lezbijk iz študije?

Naslednji odlomek je iz uvodnega dela *Leksikona* – izbor vsebuje analizo ženskih pripovedovalk, kot jo vidijo avtorice, ter njihovo videnje ciljev in prioritet študije:

»Namen *Leksikona* ženskih biografij v socializmu je razkriti, kako je bilo socialistično dožemanje ženskosti in moškosti kulturno pogojevano. Ker je bila naša prioriteta raziskovati družbeno pogojenost spola (izvor je grški izraz *gen* ali hrvaško *rod* in pomeni nosilca dednih lastnosti) skozi sledenje načinom, po katerih delujeta družina

in družba, smo povezali ustreznost kategorij gen/rod s spolno delitvijo vlog v družini. Vsiljene vloge se niso spreminjale od začetka patriarhata, vendar so se spreminjali pomeni vlog, i.e. dojemanje teh vlog. Razumevanje družinskih vlog je povezano z družbenimi spremembami, ki so jih povzročile zgodovinske, ekonomske, ideološke, kulturne ali civilizacijske spremembe. Družinske vloge so različno definirane skozi zgodovino. V zelo omejenem časovnem obdobju je postalo sprejemljivo, da moški pomagajo ženskam pri gospodinjskem delu in da skrbijo za otroke. Ženske so finančno neodvisne, ali natančneje rečeno, bolj neodvisne kot njihove predhodnice, toda vloge so ostale skoraj enake.» (Dijanić, 2004: 303)

Avtorice s trditvijo, da je njihov namen ugotoviti, kako je spol (razlika med ženskostjo in moškostjo) kulturno in družbeno pogojen in bi kot tak moral sovpadati z analizo družine, nadomestijo razlagalno moč koncepta spolov s spolno delitvijo vlog v družini. Dijanićeva in sodelavke ne sprevidijo, da so zreducirale večplastno neenakost spolne ureditve na delitev dela v družini, medtem ko puščajo samo institucijo družine kot »danost«, kot nekaj, kar ni vprašljivo. Da bi legitimizirale svojo kritičnost, zatrjujejo, da se te vsiljene (patriarhalne) družinske vloge niso spreminjale, da se je spreminjal le pomen in da so spremembe povzročile širše družbene/zgodovinske/ekonomske spremembe. Vendar podrobnejša obdelava sprememb v dojemanju družinskih vlog pokaže v tem argumentu vrzel. Z opiranjem trditev na primere iz vsakdanje prakse družinskega življenja je videti, da so avtorice pomešale vedenje o pomenih z vsakdanjo prakso. Tako so bile spremembe praks (moški bolj pomagajo ženskam v gospodinjstvu, večja finančna neodvisnost žensk) interpretirane kot spremembe definicij. Poudariti želimo, da tovrstna binarnost v resnici ovira avtorice v razumevanju, da četudi se vloge v družini *spreminjajo*, se še vedno ohranjata instituciji družine in spola.

Ta prestop v reduciranje neenakosti spolov na neenakosti znotraj družine temelji, kot zagotavljajo avtorice, opirajoč se na teorijo Chodorowe, v neenakih spolnih vlogah v družini kot mestu, kjer se izgrajujejo spolne identitete, in ima še več implikacij. Zasnova na neproblematiziranem vedenju o heteroseksualni jedri družini kot »*načinu življenja, po katerem naj bi bila družba organizirana*«, onemogoča zastavljanje vprašanja, kako je ta družbena institucija, skupaj z drugimi patriarhalnimi institucijami, kot so materinstvo, romantična ljubezen, spol in prisilna heteroseksualnost – skozi katere, kot trdi Adrienne Rich, so ženske izpostavljene tradicionalnemu nadzoru (Rich, 1994) – zgodovinsko proizvedena in povezana z drugimi družbenimi sistemi ekonomije in politike. Tovrstna redukcionistična logika proizvaja implicitno domnevo, da so vse ženske heteroseksualne. Posledica tega, zaznamovana s perspektivo nevprašljive heteroseksualnosti, je, da celotna tema seksualnosti kot družbeno konstituirana zbirka norm in prepričanj ni bila vključena v analitični okvir *Leksikona*. Namesto tega je študija, ki temelji na esencializirani vednosti o spolnih razlikah, ki neizogibno vodijo – kot opozarja Delphyjeva – v »*dvojno zamenjavo*«: zamenjavo anatomskega spola s seksualnostjo in zamenjavo seksualnosti s prokreacijo (Delphy, 2002: 57), zasnovana na zlitju seksualnosti s spolom tako, da je ženskost definirana kot reproduktivna heteroseksualnost. Neizbežni in direktni učinek tega stališča je izključitev lezbijk in drugih neheteroseksualnih žensk iz študije.

Ne preseneča nas torej, da vse udeleženke pripovedujejo heteroseksualne življenjske zgodbe, od tega, kako so spoznale moške partnerje, prek heteroseksualnih zakonskih zvez, ki so jih živele, do rojstva otrok. Le ena izmed intervjuvank, Mari, omenja, da nikoli ni bila

poročena, vendar tudi njena zgodba sledi heteroseksualni matrici. Spominjajoč se svojega življenja pripoveduje o dolgotrajni, izrecno heteroseksualni zvezi, pri čemer »izbiro«, da se ne bo poročila, povezuje s sterilnostjo od 28. leta. S tem ravno tako podpira temeljno domnevo te študije: zamenjavo seksualnosti s prokreacijo. Implicira, da ženska seksualnost zunaj reprodukcije ne obstaja.

Naslednji odlomek je mogoče razumeti kot vzorčni primer tega, kako po eni strani večina intervjuvanih žensk ni zadovoljnih z družinskim življenjem in kako so, po drugi, Dijanić in soavtorice to dejstvo sicer zaznale, ne pa ga tudi problematizirale:

»Zlorabe v zakonski zvezi smo našle v treh zgodbah, vsi trije primeri so povezani z alkoholizmom. Zanimivo je, da so se ženske med dve uri trajajočim pogovorom komajda dotaknile vprašanja zakonske zveze in partnerskih zvez, čeprav smo v predvidevanju, da je to osrednja točka njihove življenjske zgodbe, postavile več vprašanj o tem delu življenja. Naše udeleženke redko govorijo o intimi, skrbi, nežnosti, sporazumevanju z življenjskim partnerjem. V večini primerov niso ravno zadovoljne s svojim zakonskim življenjem in to je razlog, zakaj o tem ne govorijo rade. Ena izmed njih je odkrito priznala, da ji je neprijetno govoriti o zakonu, in dodala, da se njen zakon ni mogel obdržati, ker se je počutila superiorno in bolj aktivno, 'pravijo pa, da moški ne marajo žensk, ki so bolj aktivne'« (Dijanić et al., 2004: 326).

Ta odlomek razkriva, kako problematična je v resnici institucija heteroseksualne zakonske zveze. Tri izmed devetih žensk, ki so bile poročene, so povedale, da so trpele zaradi nasilja v družini. Večina žensk se je pritoževala zaradi pomanjkanja nežnosti, intimnosti in skrbi. Ta vprašanja so ostala pri avtoricah neuslišana, kot teme, ki bi lahko njihova predvidevanja postavile v negotovost. Kako »zanimivo«, da prav tisti deli intervjuja, ki obravnavajo zakonsko zvezo, ljubezen in partnerstvo, dokazujejo, da je bila predpostavka avtoric o družini in njeni osrednji vlogi v življenju žensk napačna! V skladu s ciljem ČŽŠ, zagotavljati akademski prostor za kritično razmišljanje, bi bilo več kot logično postaviti vprašanja, kot so: Zakaj večina žensk kljub vsemu vstopi v to institucijo? Kateri so bili dominantni diskurzi o seksualnosti v socializmu? V kakšnem razmerju so bili do patriarhalne spolne ureditve v socialistični družbi? Še več, v kakšnem razmerju so bili do družbene delitve dela v socializmu?

Zgoraj predlagana vprašanja bi lahko bila prvi korak, ki ga je treba narediti, da bi ta študija bila v skladu s cilji ČŽŠ, proizvajati vednost, ki bi lahko vodila v družbene spremembe. Za ta premik bi bila potrebna – a v tej študiji ni upoštevana – rekonfiguracija seksualnosti za prepoznavanje dominantnih diskurzov o seksualnosti v socializmu ter njihove vloge pri ohranjanju patriarhalnih razmerij moči.

Poleg prisilne heteroseksualnosti je na ženske v socializmu delovala še ena institucija zatiranja, konstrukt »mati-delavka«. Čeprav so avtorice leksikona natančno upoštevale vlogo te podobe kot mehanizma za osrediščanje spolne identitete, jim ni uspelo problematizirati materinstva iz perspektive prisilnih družbenih praks; umestiti vlogo, ki je bila ženskam vsiljena zaradi zagotavljanja privilegiranega položaja moških, v širši kontekst družbeno-ekonomskih diskurzov socializma. Kontekstualizacija koncepta materinstva in njegova povezava z institucijami normativne heteroseksualnosti, nuklearne družine in spolov bi avtoricam odprla prostor za premik izza »žensk« kot esencialne kategorije ter za opazovanje te kategorije kot

proizvoda neenakih družbenih razmerij. Kajti, kot trdi Wittigova, to je kategorija, ki se konstruira samo v heteroseksualnem sistemu, v katerem eksistira kot razred, zatiran zaradi prisilne reprodukcijske dolžnosti (Wittig, 1992).

Način teoretskega pristopa k vprašanju zatiranja žensk v socialistični družbi na Hrvaškem, kot ga predlagam – ki obravnava družbeni spol, biološki spol in spolnost skozi kompleksno vzajemnost znotraj patriarhalnega socializma – v *Leksikonu* popolnoma umanjka. Namesto tega dojema »žensko« kot esencionalizirano kategorijo, ki obstaja pred vsako družbeno strukturo ter predpostavlja, da so vse ženske heteroseksualne. Obravnavana študija tako krepi taisto patriarhalno delitev spolov, ki jo kot feministični projekt skuša razkriti in kritizirati.

Prišla sem do sklepa, da je ta študija – brez preizpraševanja obstoječih institucionalnih praks produkcije vednosti, temveč zgolj z dodajanjem esencionalizirane kategorije »ženske« v tradicionalno pozitivistično znanost – zaznamovana z liberalno feministično perspektivo. Liberalni feminizem – v težnji po doseganju enakosti v obstoječem družbenem sistemu – preprečuje možnost za proizvodnjo kritičnega znanja, ki vodi v družbene spremembe. Da bi ta perspektiva »postala del sistema«, vpliva na produkcijo take vednosti, ki bo sprejemljiva za že obstoječe prakse. Vendar pa brez problematiziranja heteroseksualnosti kot prisilne družbene praske ta logika v resnici podpira njeno naturalizacijo, s čimer reproducira splošno družbeno homofobijo.

Hkrati pa, če upoštevamo feministično-politični diskurz CZŠ, je mogoče odkriti protislovja med političnimi zahtevami v smeri prizadevanja za institucionalizacijo ter teoretičnimi izvajanjem, opisanimi zgoraj. V že omenjenem prispevku, predstavljenem na okrogli mizi »*Women's Studies within Academy: Epistemological and Methodological Perspective*«, je Biljana Kašić pri obravnavi najprimernejših integracijskih pristopov CZŠ v hrvaški akademski sistem zahtevala za ženske študije možnost kritike tradicionalne epistemologije in produkcije znanja. Poudarila je pomen vključevanja koncepta spolne razlike kot epistemološkega problema, hkrati pa se je izognila pastem feminističnega esencionaliziranja. Kašićeva, zavedajoč se še vedno zelo živih kognitivnih stereotipov v okviru obstoječih disciplin, ki odkrito reproducirajo seksizem pod krinko »objektivnosti«, razume epistemološko legitimizacijo ženskih študij kot akademsko prepričanje za nove, bolj odprte in predvsem bolj kritične modele znanosti.

Drugače povedano, Kašićeva dejansko poziva k takšni vlogi ženskih študij, ki spreminjajo epistemološko paradigmo obstoječe patriarhalne produkcije znanja. Še več, kot model nove paradigme predlaga koncept Iris Young – koncept omrežja teoretičnih rastrov, sestavljenih iz vseh v sodobnem družbenem redu zatiranih subjektov, ki bi odprl prostor za artikulacijo raznolikosti in subjektne pozicije (Barada et al., 2003).

Ta teoretični pristop k vprašanju multiplih sistemov zatiranja je v nasprotju s percepcijo žensk kot monolitne kategorije in združevalnim konceptom »ženske izkušnje«, predstavljenim v *Leksikonu*. Študija s ponavljanjem tradicionalne patriarhalne logike esencionaliziranja spolne razlike, izhajajoče iz binarne logike, nikakor ne pripomore k cilju CZŠ, spreminjati obstoječe epistemološke paradigme. Namesto tega bi CZŠ, če hoče slediti političnim zahtevam, kot jih je predstavila Kašićeva, nujno potreboval premik zunaj binarne logike (moško/žensko), ki, kot trdi Delphyjeva, neizogibno ustvarja hierarhijo (Delphy, 2002).

Obstaja močan teoretski potencial materialistične feministične perspektive za obravnavanje vprašanj družbenega in biološkega spola in seksualnosti ter njihove zapletene vzajemne soodvisnosti v patriarhalnih družbah, da bi se odpravila patriarhalna binarna logika. Gre za perspektivo, ki bi lahko s povezovanjem prisilne heteroseksualnosti z družbeno delitvijo dela

razkrila, da so družbene institucije, kot sta heteroseksualnost in družina, zgodovinsko pogojene. Še več, obravnava heteroseksualnosti bo neizogibno pripeljala do njene denaturalizacije, ki bo v vidno polje postavila multiplost seksualnih praks in odprla prostor za artikulacijo lezbične eksistence.

In nasprotno, lezbična pozicija premore znotraj homofobičnega patriarhalnega režima močan politični potencial ravno zaradi svoje pozicije direktnega zatiranja tako s strani hegemonije heteroseksualnosti kot tudi neenakosti spolov. Zato je to pozicija, s katere je povezava med družbeno institucijo heteroseksualnosti in binarnostjo spolov v proizvodnji in ohranjanju patriarhalnih družbenih hierarhij verjetno najbolj eksplicitna. S te pozicije je prav tako mogoče videti, da je enotnost med družbenim/biološkim spolom in seksualnostjo fiktivna. Lezbične prakse s preseganjem hierarhične binarnosti izpostavljajo binarnost spolov kot družbeno skonstruirano prepričanje, pri čemer silijo feminizem v prestop k preoblikovanju patriarhalne produkcije znanja.

Prevedla Tatjana Greif

Literatura

- BERGMAN, S. (2000): *Women's Studies in the Nordic Countries – Organisation, Strategies and Resources*. V: BRAIDOTTI, R., VONK, E. (ur.): *The making of European women's studies : a work in progress: report on curriculum development and related issues / ATHENA - Advanced Thematic Network in Activities in Women's Studies in Europe*. Utrecht, University of Utrecht, Vol. 2.
- BUTLER, J. (1997): *Against Proper Objects*. V: WEED, E., SHOR, E., BROWN, N. (ur.): *Feminism Meets Queer Theory*. Providence, University Press.
- CHODOROW, N. (1993): *Family Structure and Feminine Personality*. V: ROSALDO et al. (ur.): *Woman, Culture and Society*. Stanford, California University Press, Stanford,
- DELPHY, CH. (2002): *Rethinking Sex and Gender*. V: JACKSON, S., SCOTT, S. (ur.): *Gender: A Sociological Reader*. Routledge.
- FAIRCLOUGH, N. (2003): *Analysing Discourse*. Textual Analysis for Social Research. Routledge, London, New York,
- Institucionalizacija ženskih studija u Hrvatskoj (2003): *Akcijsko istraživanje [Action Research on the Integration of Women's Studies into the Croatian University System]* ed. Barada, V., Janušić, J., Kašić, B., Pešut, J., Zagreb, Centar za Ženske studije.
- HENNESSY, R. (2000): *Profit and Pleasure: Sexual Identities in Late Capitalism*. Routledge. New York, London.
- KAŠIĆ, B. (2005): *Women's Studies in Croatia: Between Feminist Sensibility and Critical Responsibility*. V: BRAIDOTTI, R. VONK, E. (ur.): *The making of European women's studies: a work in progress: report on curriculum development and related issues / ATHENA - Advanced Thematic Network in Activities in Women's Studies in Europe*. Utrecht, University of Utrecht, Vol. 5.
- KITZINGER, C., WILKINSON, S. (1996): *Deconstructing Hetero-sexuality: a Feminist Social-constructionist Perspective*. V: CHARLES, N., HUGHES-FREELAND, F. (ur.): *Practicing Feminism: Identity, Difference, Power*. Routledge.
- KITZINGER, C., WILKINSON, S. (1994): *Theorizing Heterosexuality*. V: *Heterosexuality. A Feminism and Psychology Reader*. Sage Publications.
- LOWE, M., BENSTON, M. L. (1991): *The Uneasy Alliance of Feminism and Academia*. V: GUNEV, S. (ur.): *A Reader in Feminist knowledge*. London, Routledge.

- PORTELLI, A. (2004): *Oral History as Genre. V: Narrative and Genre: Contexts and Types of Communication*. London, Transactin Publishers.
- RICH, A. (1980): *Compulsory Heterosexuality and Lesbian Existence. V: Blood, Bread, and Poetry: Selected Prose, 1979-1985*. Norton, New York, 1994.
- WILTON, T. (1995): *Lesbian Studies: Setting an Agenda*. London, New York, Routledge.
- WITTIG, M. (1992): *The Straight Mind and Other Essays*. Beacon Press.
- Ženski biografski leksikon: *Sjećanje žena na život u socijalizmu*. [Women's Biographical Lexicon - Women's Memories: Searching for Identity Within Socialism] Dijanić, D., Merunka-Golubić, M. Niemčić, I., Stanić, D. (ur.). Zagreb, Centar za ženske studije, 2004.